

УДК 37.016:811.161.2

Таміла Груба,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови та методик викладання
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука

ГРАМАТИЧНІ ВПРАВИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуто певні аспекти проблеми формування граматичної компетентності учнів профільної школи на уроках української мови, зокрема визначено поняття «граматична компетентність учня профільної школи», на основі аналізу наукових студій українських лінгводидактів виділено визначальні особливості граматичної компетентності й шляхи її формування. Одним з ефективних засобів формування граматичної компетентності учнів профільної школи автор вважає граматичні (морфологічні й синтаксичні) вправи і рекомендує надавати перевагу таким варіантам граматичних вправ: фонетико-граматичні, лексико-граматичні, граматико-орфографічні, граматико-стилістичні та ін.

Ключові слова: граматика, граматична компетентність, учні профільних класів, граматичні вправи, текст, аналіз тексту, редагування тексту.

В статье рассмотрены некоторые аспекты проблемы формирования грамматической компетентности учащихся профильной школы на уроках украинского языка, в частности определено понятие «грамматическая компетентность ученика профильной школы», на основе анализа научных исследований украинских лингводидактов выделено определяющие особенности грамматической компетентности и пути ее формирования. Одним из эффективных средств формирования грамматической компетентности учащихся профильной школы автор считает грамматические (морфологические и синтаксические) упражнения и рекомендует отдавать предпочтение таким вариантам грамматических упражнений: фонетико-грамматические, лексико-грамматические, граматико-орфографические, граматико-стилистические и др.

Ключевые слова: грамматика, грамматическая компетентность, учащиеся профильных классов, грамматические упражнения, текст, анализ текста, редактирование текста.

The article deals with certain aspects and formation of the grammatical competence of pupils from specialized school at Ukrainian language lessons ,

including definitions of «the grammatical competence of the pupil from the specialized school» as a synthesis of pupils' knowledge of Ukrainian grammar and skills to use grammatical forms and structures according to the language situation and norms of the modern Ukrainian literary language; based on an analysis of scientific studies by Ukrainian investigators of language education allocated the defining features of the grammatical competence and ways of its organization. One of the effective means of forming the grammatical competence of pupils from the specialized school, the author considers the grammar (morphology and syntax), recommends to prefer such grammatical exercises as: phonetic and grammatical, lexical and grammatical, grammar and spelling, grammatic and stylistic and others. The key means of forming pupils' grammatical competence is editing or analyzing text thus pupils acquire the wealth of oral and written speech.

Key words: *grammar, grammatical competence, pupils from specialized classes, grammar exercises, the text, text analysis, text editing.*

Зміни в сучасній освітній парадигмі вплинули на формулювання мети й завдань підготовки випускника профільних навчальних закладів – формування високоосвіченої, інтелектуально розвиненої мовної особистості нового типу – економічно грамотної, здатної до толерантного міжкультурного спілкування, творчого мислення, відповідальної й дисциплінованої. Тому під час моделювання освітньої траєкторії учня обов'язковим стає врахування його конкретних потреб та інтересів у професійному й особистісному становленні, проекція на можливу галузь майбутньої діяльності, формування комунікативної компетентності як важливої умови подальшої успішної соціалізації особистості.

Водночас, як наголошено в чинній програмі з української мови [10], ступінь інтелектуально-психологічної готовності учнів старшої школи й успішно засвоєний ними зміст мовної освіти в ранній дошкільній, початковій і середній основних ланках навчання дає підстави вважати, що старшокласники вже опанували перший рівень мовної культури – рівень правильності, тобто оволоділи необхідним загальномовним лексичним складом літературної мови, орфоепічними, орфографічними і пунктуаційними навичками, граматичними нормами словозміни, словотворення та побудови речень. Це означає, що старшокласники мають гарну перспективу для повного оволодіння наступними рівнями мовної освіти і культури, які також започатковані на попередніх етапах навчання. Це рівні незалежного користувача і компетентного (автономного) користувача мовою.

Аналіз окресленої проблеми в ретроспективі переконав, що в наукових дослідженнях з лінгводидактики сформувався системний підхід до розв'язання проблем організації роботи вчителя над культурою усного й писемного мовлення учнів (О. Біляєв, О. Горошкіна, Г. Іваницька, М. Стельмахович, Г. Шелехова та ін.), навчання української мови на

текстовій основі (О. Андрієць, Л. Бондарчук, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Караман, М. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.), формування граматичних умінь і навичок учнів (Т. Горохова, Н. Дика, А. Нікітіна та ін.). Це виявилось в намаганні авторів сформулювати мету й завдання роботи з розвитку мовлення учнів, виділити основні напрями діяльності словесника, з'ясувати особливості кожного з них, установити взаємозв'язок між ними; схарактеризувати окремі етапи формування граматичних умінь і навичок, види вправ і результати навчання. Але попри значну кількість методичних розроблень, на жаль, бракує таких, у яких було б розкрито особливості використання граматичних вправ як ефективного засобу формування граматичної компетентності учнів профільної школи.

Мета статті полягає в аналізі наукової літератури з обраної проблеми, визначенні особливостей використання граматичних вправ як ефективного засобу формування граматичної компетентності учнів профільної школи.

Погоджуємося з думкою науковців, що граматики традиційно посідає центральне місце у шкільному курсі української мови, а матеріал мовної змістової лінії програми спрямований на засвоєння функцій граматичних одиниць як важливої передумови формування практичних умінь і навичок учнів у різних видах мовленнєвої діяльності. Граматична будова української мови разом зі словниковим багатством становить її основу, своєрідність і неповторність, а основні поняття граматики, вироблені багатьма поколіннями протягом тривалого часу, є узагальненням абстрагуючої мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Тому граматики має властивість узагальнювати й типізувати мовні явища, є організаційною основою реалізації думки [5, с. 2].

Аналіз науково-методичної літератури свідчить, що поняття «граматична компетентність» визначають як:

- невід'ємну складову комунікативної компетентності, тобто як уміння мовця будувати ефективну мовленнєву поведінку, яка відповідає нормам соціальної взаємодії, притаманним конкретній культурі; вміння учасників спілкування володіти комунікативними стратегіями, правилами спілкування й передбачає органічну єдність мовної, мовленнєвої, прагматичної та предметної компетенцій (Т. Горохова) [1];

- уміння мовця будувати ефективну мовленнєву поведінку; вміння учасників спілкування володіти комунікативними правилами спілкування й передбачає органічну єдність мовної й мовленнєвої компетентностей (Т. Кушнір) [3];

- здатність людини до коректного граматичного оформлення своїх усних і писемних висловлювань і граматичного оформлення мовлення інших, що базується на складній динамічній взаємодії відповідних навичок, знань та граматичного усвідомлення (І. Тригуб) [9].

Беручи до уваги сформульовані науковцями категоріальні ознаки

поняття «граматична компетентність», розглядатимемо його як синтез знань учнів з граматики української мови і вмінь використовувати граматичні форми і конструкції відповідно до мовленнєвої ситуації і норм сучасної української літературної мови.

Услід за І. Тригуб визначальними особливостями граматичної компетентності вважатимемо такі: здатність розуміти й виражати значення, продукуючи і розпізнаючи правильно оформлені згідно з цими принципами фрази і речення; неусвідомлене вживання граматичних форм рідної та іноземної мови згідно із законами і нормами граматики (рід, число, відмінок тощо), чуття граматичної форми, наявність корекційних навичок щодо правильності вживання граматичних форм; внутрішнє невербалізоване знання граматичної системи мови, знання морфологічної та синтаксичної системи мови (типології форм), а також набору правил [9, с. 75].

Не викликає сумнівів те, що одним з ефективних засобів формування граматичної компетентності учнів профільної школи є граматичні (морфологічні й синтаксичні) вправи, що спрямовані на засвоєння властивостей і функцій граматичних одиниць у мові й мовленні і є важливою передумовою формування практичних умінь і навичок учнів у різних видах мовленнєвої діяльності [8, с. 50].

Ураховуючи той факт, що зміст чинних програм з української мови для профільних класів орієнтує на узагальнення й систематизацію знань учнів з української мови, ми рекомендуємо надавати перевагу таким видам граматичних вправ: фонетико-граматичні, лексико-граматичні, граматико-орфографічні, граматико-стилістичні та ін. Таке поєднання повинно відбуватися з урахуванням визначених М. Пентилюк принципів:

- змістовність тексту;
- здійснення міжпредметних зв'язків і порівняння текстів різних стилів;
- відповідність змісту вправ матеріалові програмових розділів;
- перспективність, наступність і систематичність вправ;
- диференційований підхід до знань учнів у доборі вправ;
- підпорядкування змісту вправ роботі над типовими помилками в мовленні учнів;
- добір видів вправ залежно від методів та прийомів їх реалізації [4, с. 330].

До цього переліку варто, на нашу думку, додати й такий – можливість реалізації внутрішньо-предметних (міжрівневих і внутрішньо-рівневих) зв'язків, адже саме врахування цього принципу й має бути покладено в основу узагальнення й систематизації вивченого з мови – ураховуючи специфіку мови як багаторівневої системи, учні матимуть змогу розкривати внутрішні закони кожного рівня, зосередитися на внутрішньорівневих взаємозв'язках [7, с. 99]. Наведемо приклади вправ,

використання яких можливе на уроках української мови в 10 класі :

Вправа 1. *Спишіть текст, записуючи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Поясніть правопис підкреслених слів. Випишіть із тексту прислівники і визначте розряд за значенням.*

А ще я (любити), як з лісу несподівано вигулькне хатина, (заскрипіти) ворітця, (побігти) стежки до саду і до пасічиська. І (любити), коли березовий сік (накрапати) із жолобка, він так гарно (вистукувати): «тьоп-тьоп», що неодмінно (завернути) до нього і (присісти) навпочіпки. Також (любити) напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем (викручуватися) з глибини. І (любити), коли гриби, обнявшись мов брати, (збирати) на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно (червоніти) калина і (пахнути) опеньки (М. Стельмах).

Вправа 2. *Прочитайте текст. Речення з відокремленими членами замініть складнопідрядними. Порівняйте тексти. Чи змінився їх зміст, інтонаційне оформлення, стилістичне забарвлення? На основі зроблених висновків і узагальнень визначте стилістичну роль відокремлених членів і складних речень.*

Дорога повилася під горами. Часом траплялись гарненькі білі домки заможних міщан з здоровими веселими вікнами. А за домками неначе дерлись на круті гори зелені сади. Ті чудові садочки, притулені на горах або сховані в западинах, були наскрізь пронизані сонцем, зеленіли до самого дна. Через яблуні та вишні блищала ясно-зелена трава, як килим, розстелений на крутих горах.

Дніпро синів недалечке за плисковатою низиною, вкритою то сірим піском, то молодими густими кущами осокара. Через одну верству далі пішли гори голі, дикі, з обірваними обваленими боками. Між двома шпичастими горами було видно провалля, промите дощовою водою. Дике провалля повиставляло проти сонця свої глинясті жовті стіни, неначе ширми, поставлені одні поверх других. А над тими глинястими стінами понавішувались, неначе зелені килими, густі маси берези та дуба, а там вище знов піднімались дуби та липи зеленими стінами скрізь понад проваллям.

Внизу, на піскуватій низині, заблищали узькі заливи, обтикані кілками. На кілках висіли довгі неводи, неначе разки намиста обхвачували довгі вузесенькі заливи. Тут старий і новий Дніпро, розділені під Каневом здоровим островом, зливаються докупи. Дніпро розкішне ллється більше верстви завширшки попід самими горами. В цьому місці над Дніпром, за три верстви од Канева, стоїть над Дніпром Шевченкова гора (За І. Нечуй-Левицьким).

Ми підтримуємо думку вчителів-словесників і науковців, що основним засобом формування граматичної компетентності учнів є текст. У сучасній лінгвістиці здійснено перегляд ставлення до тексту (текст –

мета, засіб, реалізація навчання), широке залучення даних лінгвістики тексту, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та етнолінгвістики. Усе це засвідчує необхідність багатоаспектної інтегрованої роботи з текстом під час формування граматичної компетентності, адже текст «має власну внутрішню структуру, певну побудову, є продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній або писемній формі <...> дає змогу показати функціонування мовних одиниць» [8, с. 241].

На думку дослідників (Т. Донченко, М. Пентиліук, В. Рябоконт та ін.), саме текст становить єдність лексичних, морфологічних і синтаксичних компонентів, є основою для з'ясування особливостей використання мовних одиниць у мовленні, передачі авторського задуму, оцінок, ставлення, розуміння, а перехід від спостереженням над авторським текстом до побудови власних висловлювань допомагає учням не тільки зрозуміти роль тієї чи тієї мовної одиниці в мовленні, але й усвідомити їх життєвий зміст, пізнати красу мови.

Організуючи роботу з текстом, вчителів необхідно з'ясувати, які супровідні навчальні цілі можуть бути розв'язані разом з основними. Отже, важливо пам'ятати, що усвідомити роль вжитої граматичної форми чи конструкції учень може лише за умови, коли його одночасно навчають розуміти відношення, що існують між фактами і явищами реальної дійсності й відбитими в мовленні. Установлення логічних зв'язків між змістом тексту і використаними в ньому граматичними формами і конструкціями сприятиме формуванню в старшокласників уваги до мови, прагненню проникнути в тонкощі семантичних відтінків і значень, вихованню мовного чуття, а також відповідального ставлення учнів до вибору мовних засобів і користування рідною мовою [2, с. 64].

Вивчення методичних праць, узагальнення досвіду вчителів-словесників переконує, що робота з текстом мусить відбуватися в три етапи: засвоєння текстотворчих функцій мовних одиниць загалом, формування вмій і навичок використовувати прийоми реалізації основних текстових категорій за допомогою того чи того мовного засобу; вдосконалення сформованих у процесі аналізу текстів певних умій через виконання тренувальних вправ (аналітичних, пов'язаних з аналізом текстового матеріалу; комунікативних, що передбачають залучення учнів до активної комунікативної діяльності; асоціативних, що спонукають учнів до виявлення емоційно-почуттєвого ставлення до тексту й навчального матеріалу; дослідницьких, що передбачають залучення учнів до творчості через пошук, шляхом створення й розв'язання проблемних ситуацій) [6, с. 57].

Особливе місце в системі текстуальних вправ посідає редагування тексту, що передбачає перевірку й уточнення в ньому відомостей, оцінку й

удосконалення стилю викладеного. У процесі редагування встановлюється відповідність різним вимогам, що висувуються до літературного матеріалу того чи того призначення й типу [8, с. 211]. До того ж, редагування мусить бути спрямоване на усунення граматичних помилок у мовленні учнів. Подаємо приклади вправ і завдань, що передбачають редагування і були успішно апробовані в профільних класах:

Вправа 1. *Запишіть речення, виправляючи помилки. Поясніть причини їх виникнення.*

1. Ми змушені повідомити Вас, що не зможемо вчасно виконати Ваше замовлення. Тому ще раз вибачаємося. 2. Прийміть самі щирі привітання з ювілеєм. 3. Домашні завдання по історії дуже складні. 4. Сподіваємося, що на наступному тижні отримаємо підручники по хімії.

Вправа 2. *Прочитайте фрагмент переказу, написаного учнем 10 класу. Яких помилок він припустився? Спишіть текст, виправляючи помилки.*

Давня легенда розповідає, що колись мешканці пралісів – гноми – втратили свій притулок, оскільки люди довідалися про їх скарби й заходилися перекопувати землю, коли шукали схованки. Довго блукали гноми в лісі, аж поки їм дав притулок чорничний кущик. Відтоді, на знак вдячності, й порозселяли гноми ці казкові кущі чорниці всім світом. І справді, маленький кущик з родини брусничних з повзучим кореневищем, прямими гілками, блискучим еліпсоподібним листям та поодинокими або ж парними зеленкувато-білими, з рожевим відтінком квітками можна побачити скрізь по нашій країні. Цвіте чорниця в травні-червні, плодоносить у липні-вересні.

Ягоди для лікування збираються в липні-серпні. Щоб вони довгіше зберігали цілющі властивості, їх прив'ялюють на повітрі, а потім досушують у печах, духовках або сушарнях при температурі, яка не перевищує шестидесяти або седемдесяти градусів. Добре висушена сировина не бруднить руки під час пересипання й не збивається грудочками. Зі сто кілограм свіжих ягід одержують п'ятнадцять – вісімнадцять кілограмів сухих, які можуть зберігатися впродовж кількох років.

Отже, формування граматичної компетентності учнів профільної школи – поняття багатоаспектне, у якому синтезовані загальна культура особистості й культура її мови й мовлення, вироблені суспільством правила мовленнєвої комунікації й уміння використовувати їх під час різних видів мовленнєвої діяльності. Використання системної роботи з формування граматичної компетентності учнів профільної школи, зокрема граматичних вправ, забезпечить удосконалення вмінь адекватно відтворювати думки, ефективно реалізовувати комунікативний задум у конкретній комунікативній ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горохова Т. О. Формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови на основі текстів етнопедагогічного змісту / Т. О. Горохова // «Молодий вчений». – № 6. – 2014. – С. 120–123.
2. Донченко Т. К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови / – Т. К. Донченко. К. : Фундація ім. О. Ольжича. – 251 с.
3. Кушнір Т. І. Специфіка реалізації традиційних методів навчання у процесі вивчення синтаксису / Т. І. Кушнір // Молодий вчений. – № 4. – 2016. – С. 545–549.
4. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / За ред. М. І. Пентилюк: Підручник для студентів філологічних факультетів університетів. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.
5. Нікітіна А. В. Опанування методики навчання основних понять граматики майбутніми вчителями-словесниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/domtp/2008_2/nikitina.pdf
6. Пентилюк М. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–7.
7. Плиско К. М. Принципи, методи і форми навчання української мови (Теоретичний аспект) : навч. посіб. / Катерина Миколаївна Плиско. – Х. : Вид. група «Основа», 1995. – 240 с.
8. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб./ Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк – К. : Ленвіт, 2015. – 320 с.
9. Тригуб І. П. Формування граматичної компетенції у студентів немовних спеціальностей вчз у процесі вивчення англійської мови / І. П. Тригуб // Наук. вісн. Міжнародн. гуманітар. ун-ту. Сер.: Філологія. – 2014. – № 10. – Т. 2. – С. 74–77.
10. Українська мова: 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія / Л. І. Мацько, О. М. Семенов. – Суми : РВВ СОІППО, 2010. – 82 с.